

KAPPADOKIA'DA KAPALI YUNAN HAÇI PLANLI KİLİSELERDE APSİS, DOĞU HAÇ KOLU VE KÖŞE MEKÂNLARI RESİM PROGRAMI

Nergis ATAÇ*

Özet

Kappadokia'da kapalı Yunan haçı planlı kiliselerin doğu bölümünde belirlenen resim programlarının birbirine büyük ölçüde benzediği; İsa'nın enkarnasyonu, çilesi yeniden dirilişi ve kurtuluş etrafında odaklandığı tespit edilmiştir. Tespit edilen program Ökarist liturjisi ve Pasyon siklusu ile ilişkili olup ikonografik gelişme göstermektedir. Genellikle üç apsisli ve birden fazla altarlı kiliselerin apsis resim programı, doğu haç kolu ve köşe mekânları resim programıyla bütünleşmiştir. Apsiste Deesis, Meryem ve Çocuk İsa, Göksel Maiestas, Pantokrator İsa, Haç, peygamber, piskopos ve aziz resimleri; doğu haç kolu ve köşe mekânlarında ise İsa'nın Pasyonu ve Ökarist ile ilgili sahneler yer almaktadır. Pasyon siklusu Paskalya'nın Büyük ve Kutsal Haftası'nda görülmekle beraber Ökarist ayının Büyük Girişi'nde de görülür. Ayininin kutlandığı apsis ve yakın çevresinde mimari unsurlar da resim programıyla bütünleşmekte; varılacak son mükemmel hedef olan, İsa'yla komüniona girmeye hizmet etmektedir. Bölgenin coğrafi, ekonomik ve sosyal şartları da sanatta etkisini göstermiştir. Başkent etkisi birçok yapıda belirlenmiş olsa da detaylarda yerellik ön plandadır.

Anahtar Kelimeler: Kappadokia, Apsis, Pastoforia, Duvar Resmi, Liturji, Ökarist.

THE WALL PAINTING IN THE APSE, EAST CROSS ARM AND CORNER BAYS OF THE CROSS-IN-SQUARE CHURCHES IN CAPPADOCIA

Abstract

The wall paintings in the east section of the cross-in-square churches in Cappadocia show similarities and are focused on specific concepts: Christ's Incarnation, Passion and Salvation. The decorative program undergoing an iconographic development is related to the Eucharist and the Passion cycle. In the usually three-apse churches with altars, the wall painting of the apse is combined with the wall painting of the east cross arm and corner bays. The apse is decorated with Deesis, Virgin and Child, Celestial Maiestas, Pantocrator, prophets, bishops, and saint figures; the east cross arm, pastoforia and corner bays with Christ's Passion cycle and Eucharistic scenes. The Passion cycle of the Great and Holy Week celebration is also depicted in the Eucharist liturgy during the Great Entrance. The architecture elements are integrated into the wall painting program which serves to reach the ultimate destination: the highest point of union with Christ. The geographical, economic and social factors in the region must have influenced monumental arts. Although Constantinople's influence is evident in many monuments, local traditions in details prevail.

Keywords: Cappadocia, apse, pastoforia, wall painting, liturgy, eucharist.

Giriş

Kappadokia bölgesinin üç yüzü aşkın Bizans kilisesine sahip olması ve çoğunluğunun duvar resimli olması, kapsamlı bir çalışma yapmamızı ve bazı sonuçlara varmamızı sağlamıştır¹.

Kappadokia kiliselerinin resim programında, on ve on birinci yüzyıllarda belirgin değişiklikler saptanmıştır: Öyküsel sikluslar azalmış, sembolik ve liturjik sahneler ön plana çıkmıştır. Değişiklikler sorgulanıp incelendiğinde, arkasında başlıca iki etken belirlenmiştir: Kapalı Yunan haçı planı ve liturji. Neden bu değişiklikler?

*Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı
e-mail: nancytuba@yahoo.com.

¹ Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda, Danışman Hocam Prof. Dr. M. Sacit Pekak danışmanlığında yapmış olduğum Yüksek lisans tezinden (2015) geliştirilmiştir.

Resim programının mekân işlevi ve liturji ile ilişkini incelemek, verdiği mesajı anlamak için Kappadokia'nın farklı bölgelerinden kapalı Yunan haçı planlı on dört kilise ele alınmıştır (Harita 1, Çizim 1-3). Çalışma, apsis, doğu haç kolu ve köşe mekânlarıyla kısıtlanmıştır.

Kappadokia'da kapalı Yunan haçı planlı kiliselerin resim programı belirli özellikler göstermektedir. Yedi ya da dokuz mekândan oluşan kapalı Yunan haçı planlı kiliselerde resim programının başlıca özelliği mekân işlevinin resim programı seçiminde etkili olduğudur. Kilise "Tek" olduğu gibi, aynı amaç için bir arada bulunan farklı unsurlarıyla "Bir"dir, Kilise hiyerarşisine göre belirlenmiş bu unsurlar Tanrı'ya hizmet etmek için vardır. Kilise hiyerarşisi, Erken Hıristiyanlık döneminden itibaren resim programında yer almış, yedinci yüzyıldan itibaren kilise mimarisıyla birlikte gelişim içerisinde, Ortodoks doktrinini vurgulayan resim programında liturjiyle uyumlu tasvir edilmiştir². Kappadokia'da, kapalı Yunan haçı planlı kilisede resim programının mimari ve liturjiyle uyumu nasıl olmuştur? Ne gibi farklılıklar gerektirmiştir?

Bizans Ortodoks Kilisesi kurtuluş için inananlara bir çerçeve sunmuştur. Bu çerçevede, Ortodoks inancı doğrultusunda İsa ile komüniona girmek gerekmektedir. İsa ile komünion varılacak son hedeftir. İsa 'Sunan ve Sunulan'dır³. Kâinat'ın yansıması olan kilise, Pseudo-Dynosios (6. yüzyıl), Tövbekâr Maximus (MS 630) ve Aziz Simon'un (MS 1416-1429) yazılarında kutsal sembollerle tasvir edilmiştir. İstanbul Patriği Germanus da (MS 715-730) "Kilise İsa'nın doğumunu, kurban edilmesini ve yeniden dirilişini yansıtmaktadır" demiştir ve kilisenin belirli mekânlarını Kutsal Topraklar'ın coğrafyasına benzetmiştir⁴. Kappadokia'da, kâinatın ve Kutsal Topraklar'ın yansıması olan kilisede hangi sahne hangi figür nerede hangi kavram altında yer almaktadır?

Kappadokia'da Kapalı Yunan Haçı Planı ve Liturji

Kappadokia'da kapalı Yunan haçı planlı kiliseler çoğunlukla basit plan tipindedir: Doğu duvarına doğrudan apsis yerleşmektedir⁵. Doğu köşe mekânları apsis ile kemer açıklıklarıyla birleşmekte, apsis ile köşe mekânları arasında sadece templon görülmektedir. Bununla birlikte,

² Bizans dönem kaynaklarında bölgenin adı 'καππαδοκία' (Kappadokia) olarak geçtiğinden, bu çalışmada "Kappadokia" yazılışı benimsenmiştir. Kappadokia bölgesinin coğrafi sınırları, Bizans döneminde yüzyıllar içinde birçok değişiklik gösterse de, genel olarak batıda Tuz Gölü'ne (Tatta Limne), kuzeyde Kızılırmak (Halys) ile Kuzey Anadolu Dağları'na, doğuda Fırat Nehri'ne (Europates) ve güneyde Toros (Tauros) Dağları'na dayanır.

Kappadokia bölgesi hakkında bkz. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through Fifteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1971; Friedrich Hild and M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia Und Lykandos)*, *Tabula Imperii Byzantini* 2, H. Hunger (Ed.), Vienna: Austrian Academy of Sciences, 1981; Giovannini, Luciano (Ed.), *Arts Of Cappadocia*, Geneva: Nagel Publishing, 1971. Duvar resimleri için bkz. Guillaume de Jerphanion, *Une Nouvelle Province De L'art: Les Eglises Rupestres de Cappadoce*. 7 vol., Paris: P. Geuthner, 1925-1942; Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce, Région du Hasan Dağı*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1963; Marcell Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor, vols. I- III*, Greenwich, CT: New York Graphic Society, 1969; Catherine Jolivet-Levy, *Les églises Byzantines de Cappadoce: Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991. Kappadokia'da liturji ve mimari unsurlar için bkz., Natalia B. Teteriatnikov, *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1996; Neslihan Asutay-Fleissig, *Byzantinische Apsisnebenräume: Untersuchung zur Funktion der Apsisnebenräume in den Höhlenkirchen Kappadokiens und in den Mittelbyzantinischen Kirchen Konstantinopels*, Weimar: VDG, 1998.

³ F. E. Brightman, *Liturgies, Eastern and Western, Being The Texts Original or Translated of The Principal Liturgies of the Church : Vol. I: Eastern Liturgies*, Oxford: Clarendon Press, 1896, p.403; J.M. Neale, *The Liturgies of Saints: SS. Mark, James, Clement, Chrysostom, and Basil, and the Church of Malabar*, New Jersey, USA: Gorgias Press, (1896) 2002, p. 106; John Anthony McGuckin, *The Orthodox Church An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, MA USA: Blackwell Publishing, 2008, p. 298.

⁴ St Germanus of Constantinople, *On The Divine Liturgy*, Trans. Paul Meyendorff, New York: St Vladimir's Seminary Press, 1984, p. 57-59.

⁵ Yıldız Ötügen, *Ihlara Vadisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 25; Sacit M. Pekak, *Zeytinbağı (Trigleia) Bizans Dönemi Kiliseleri ve Fatih Camii (Tarihi ve Mimarisi)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, 1991, s. 180-181.

Göreme Azize Barbara Kilisesi gibi iki destekli ve yedi bölmeli basit tipi, ya da İstanbul etkili İhlara Karagedik Kilise gibi dokuz bölmeli ve köşe odalı kompleks plan tipinde yapılar da vardır.

Kappadokia'da kapalı Yunan haçı planlı kiliselerde apsisler genellikle bema olarak kullanılmaktadır. Kiliselerde çoğunlukla üç apsis ve ana apsisdeki altar dışında yan apsislerde de altar bulunabilir. Altarla birlikte prothesis nişi ve oturma sekisi de birden fazla apsisde görülebilir. Bu litürjik düzenleme günde birden fazla ayinin yapıldığını düşündürmekte; yazılı dönem kaynaklarında, aynı altarda günde birden fazla ayinin kutlanamayacağını açıkça yazılması da bu tezi doğrulamaktadır⁶.

Kappadokia'nın kayaya oyma, kapalı Yunan haçı planlı kiliselerinin çoğunda köşe mekânları bulunmaktadır. Bunlar benzer planlı aynı bölgenin (İhlara Karagedik Kilise ve Ala Kilise) veya İstanbul kiliselerinin köşe odalarından farklıdır. Kappadokia kiliselerinde köşe mekânlarının çoğu kemer açıklıklarla haç kollarına açılır. Kuzeydoğuda köşe mekânıyla kuzey apsis arasında ve güneydoğu köşe mekânıyla güney apsis arasında kemer açıklığı vardır. Aynı şekilde köşe mekânlarıyla haç kolları arasında kemer açıklıkları mevcuttur. Karagedik Kilise veya Ala Kilise gibi kâgir yapıları kiliselerde, kemer açıklığıyla oluşturulan köşe mekânları yerine, köşe odaları mevcuttur.

Yazılı dönem kaynaklarından Erken Bizans döneminden itibaren Kappadokia'da, tüm ayrıntılarıyla olmasa da, birçok bayram ve litürji kutlamaları tespit edilebilmektedir. Kappadokialı dört Kilise Babası'nın (Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios, Nyssalı Gregorios ve Konya Piskoposu Amphilikhios) ve Pontuslu Kilise Babası'nın (Amasyalı Asterios) yazıları erken dönem litürjisi hakkında birçok bilgi vermiştir. Kappadokia'da kutlanan litürjileri incelediğimizde, kilise takviminin bölgede dördüncü yüzyıldan itibaren şekillenmeye başladığı belirlenmiş; Kilise Babaları'nın yazılarından büyük bayramlardan aziz bayramlarına kadar birçok kutlama tespit edilmiştir. Dördüncü yüzyıl gibi erken bir dönemden itibaren Paskalya siklusu, *Lent* siklusu (Perhiz), Doğum ve Enkarnasyon siklusu, azizler siklusu takvimi Kappadokia'da görülmektedir⁷.

Kilise Babalarının yazılarında *Ökarist* ile ilgili bilgiler de tespit edilmektedir. *Ökarist* ayini (Büyük Gizem) Bizans kiliselerinde kutlanan en büyük ayindir⁸. Ayin, ekmek ve şarabın hazırlanması, altara getirilmesi ve komünyona girilmesi aşamalarından oluşur⁹. *Ökarist* ayini, Erken Hıristiyanlık'tan beri kutlanmıştır. Ancak, yeni bir ayin olmayan *Ökarist*'te, İkonakırcılık döneminden sonra dönemin teolojik ve politik özelliğini yansıtan İsa'nın insani yönünün "İsa'nın enkarnasyonu" ve İsa'nın kurban edilmesi" olgusunun vurgulanarak yansıtılması yeni ikonografik gelişmelere yol açmıştır. İkonakırcılık döneminden sonra, Kappadokia kiliselerinde görüldüğü gibi, İsa'nın enkarnasyonu, 'Söz' olarak gelişi, kurban edilişi ve yeryüzünde yansıması bir yandan ayinde yaşatılırken diğer yandan başta savunduğu dini figürlü resimlerle yansıtılıp duyurulmuştur¹⁰.

On ve on birinci yüzyılda yeni bayramlar ve bu bayramlara uygun yeni litürjiler ve programlar gelişmeye devam etmiştir. Kilise'nin litürji takvimini bir arada toplayan *eukhologionlar*

⁶ Teteriatnikov, *a.g.e.*, p. 70-78.

⁷ Paskalya'da İsa'nın çilesi, yeniden dirilişi, İsa'nın ölüm üstüne zaferiyle insanoğlunun kurtuluşu verilmektedir. Erken Hıristiyanlık döneminde, Kappadokia'da litürjik takvim için bkz.. Jill Suzanne Burnett, *Aspects of the Liturgical Year in Cappadocia 325 to 430 C.E.*, Drew University, Institute of Fine Arts, Unpublished doctoral dissertation, NJ, 2003.

⁸ Robert F. Taft, *Beyond East and West, Problems in Liturgical Understanding*, Roma: Pontificio Instituto Orientale, 1997.

⁹ Robert F. Taft, *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Roma: Pont. institutum studiorum orientarium, 1975.

¹⁰ Christopher Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London: Ashgate, 1982; Kathleen Corrigan, *Visual Polemics in the Ninth-century Byzantine Psalters*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

(rahabin dua kitabı) hazırlanmıştır¹¹. Litürjide, sistemli bir düzeni oluşturma sürecinde Ortodoks Hıristiyanlığı'nın gereği şiddetli tartışmaları ve ayrılmaları beraberinde getirmiştir. Bizanslılar, on birinci yüzyılda, Batı ile litürjik farklılıklarına karşı Ortodoks inancını özellikle duyurmaya ve göstermeye ihtiyaç duymuştur. Bizanslılar bu ideolojiyi duvar resmi programlarına ve ikonografisine yansıtmaktan geri durmamış; Ortodoks aziz ve piskopos figürlerini kilise duvarlarında, ayinlerin Ortodoks olmasını sağlayan ve koruyan birer yetkili olarak bulundurmışlardır¹². Kappadokia'nın kapalı Yunan haçı planlı kiliselerinin apsis ve doğu bölümü duvar resimlerinde görülen bu figürlerin *Prothesis litürjisinde* anıldığı görülmektedir¹³. Ökarist ayininde geçen Prothesis litürjisi ekmek ve şarabın hazırlanması ayinidir. Kappadokia kiliselerinin büyük çoğunluğunun apsislerinde görülen altar ve niş bu mekânlarda Ökarist ayinin yapıldığı sonucunu çıkarmakta, duvar resimleri de bu tezi desteklerken, ayin hakkında birçok ipucu sunmaktadır. Duvar resimleri ile uygulanan ayinlerin şaşılacak derecede ilişkili olduğu Ökarist litürjisiyle kanıtlanmaktadır.

Apsis Resim Programı

Çalışmamızda ele alınan on dört kilisenin on birinde ana apsis duvar resmi, on birinde kuzey apsis duvar resmi ve yedisinde güney apsis duvar resmi mevcuttur (Çizim 4, Şekil 1)¹⁴.

Ana apsis yarı kubbede tespit edilen on bir sahnedeki altısı Deesis sahnesi, ikisi Göksel Maiestas, diğerleri Pantokrator İsa, Tahtta Meryem ve Çocuk İsa sahneleridir (Foto.1-5)¹⁵.

Kappadokia bölgesinde, ana apsisde İsa figürü ön plandadır. İsa yarı kubbenin merkezinde Pantokrator İsa'dır. İsa, Göksel Maiestas sahnesinde ya da Deesis veya Tahtta Meryem ve Çocuk sahnesinde daima önemini korur. İsa'nın Şanlı Hâkimiyeti'ni tasvir eden sembolik ve litürjik mesaj içeren Göksel Maiestas sahnesi, litürjinin kutlandığı ana apsisi de şahlandırıp yüceltmektedir. Sahne, daha çok onuncu yüzyıla tarihlendirilen kiliselerde bulunurken, on birinci yüzyılda yerini Deesis sahnesine bırakmıştır¹⁶. Ancak Göksel Maiestas sahnesi tümüyle terk edilmemiştir, bazı kiliselerde görülmeye devam ederken, bazılarında zaman içinde değişime uğrayarak theofanik Deesis sahnesine dönüşmüştür, ancak *theofani* yerine *aracılık* kavramı vurgulanmıştır. Kilise, Deesis sahnesiyle inananları Meryem ve Vaftizci Yahya'nın aracılık rolüyle Tanrı'ya yakınlaştırmıştır, Böylece Tanrı'ya ulaşmak için kutsal figür ve Kilise'nin rolü pekiştirilmiştir. Deesis'in aracılık unsuru Ökarist ayininin Prothesis, *Trisagion*, *İnananlar litürjisinde* geçmektedir¹⁷. Göksel Maiestas sahnesinin theofani unsuru ise özellikle Ökarist'in Trisagion,

¹¹Nancy P. Sevcenko, "Art and liturgy in the later Byzantine Empire," *The Cambridge History of Christianity, Vol. 5, Eastern Christianity*. M. Angold (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 127-153.

¹²Walter, a.g.e., p. 164-198.

¹³Prothesis litürjisinde anılan isimler: Meryem, Vaftizci Yahya, melekler, ...Musa, Harun, İlyas, David, Jesse, Üç Kutsal İbrani Genç, Daniel ve bütün peygamberler..., ...Petrus, Pavlos, oniki ve yetmiş ve bütün kutsal havariler..., ...ekümenik doktor ve hiyerarklar, Büyük Basileos, Aziz Gregorios Teologos, İoannes Krisostomos, Athanasius, Kyril, Myralı Nikolaos ve bütün kutsal hiyerarklar..., ...Başdiakon Stefanos, , büyük ve kutsal martir Demetrius, Georgios, Theodoros, ve bütün kutsal martirler..., ...Antonius, Euthemius, Sabbas, Onophorius, Anathasius, ve bütün kutsal asetikler..., mucize yaratan ve asker olmayan azizler ...Kosmas, Damien, Kyrus ve İoannes, Panteleimon ve Hermolaus ve bütün asker olmayan azizler..., ...Yuhakim ve Anna... İngilizce metin için bkz. Neale, a.g.e., p. 179-192.

¹⁴Ala Kilise'nin kuzey apsisi ve Hacı İsmail dere Kilisesi'nin güney apsisi büyük ölçüde tahrip olmuştur (sadece aziz figürü kısmen seçilmektedir), fakat sayıya dâhil edilmişlerdir.

¹⁵Apsis resim programı Erken Bizans döneminden itibaren ikonografik gelişim göstermiştir, bkz. Christa Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom Vierten Jahrhundert bis zur Mitte des Achten Jahrhunderts*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1960; Jean Michel Spieser, "The Representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches," *Gesta* 37, 1998, p. 63-73.

¹⁶Nicole Thierry, "A Propos des Peintures d'Ayvalı Köy (Cappadoce) Les Programmes Absidaux a Trois Registres avec Déisis, en Cappadoce et en Géorgie," *Zograf* 5, 1974, p. 5-22; Jolivet-Levy, 1991, a.g.e.; Catherine Jolivet-Levy, *La Cappadoce Médiévale: Images et Spiritualité*. Paris: Zodiaque, 2001, p. 93-128; M. Sacit Pekak ve Nergis Ataç, "Bizans Sanatında Deesis Sahnesi," *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 151, 2016, s. 143-164.

¹⁷Brightman, a.g.e., p. 331-337, 356-359, 369-370, 387-389, 406-409; Neale, a.g.e., p. 93-94, 99, 104.

Kherubikon kısmında görülmektedir: Kerubim ve melekler korusu, hiç durmaksızın İsa'yı övmekte ve yüceltmektedirler "Kutsal, Kutsal, Kutsal, ..."18.

Ana apsis yarı kubbede görülen diğer bir sahne ise Hallaç Manastırı Kilisesi'nde yer alan Tahtta Meryem ve Çocuk sahnesidir19. Meryem ve Çocuk İsa sahnesi tez kapsamındaki kiliselerde Hallaç Manastırı Kilisesi'nde Tahtta Meryem ve Çocuk İsa tasviri ile ana apsisde yer alırken, diğer kiliselerde daha çok Hodegetria Meryem tasviriyle kuzey apsisin yarı kubbesinde yer alır20.

Kuzey apsis yarı kubbelerin altında Meryem ve Çocuk İsa, birinde istisna olarak Mikhail (Çanlı Kilise) ve Azize Barbara Kilisesi'nde Haç resmi yer almaktadır. Kilisede önem sırasında ana apsisden sonra gelen kuzey apsisde en sık görülen sahne İsa'nın enkarnasyonuna vurgu yapan Meryem ve Çocuk İsa sahnesidir (Çanlı Kilise'de güney apsistedir).

Güney apsis yarı kubbede Vaftizci Yahya, Abraham ve Haç resmi ve istisna olarak Meryem ve Çocuk İsa sahnesi (Çanlı Kilise) yer almaktadır. Bu kubbede çoğunlukla görülen figür İsa'nın enkarnasyonuna şahit olan ve kurban kuzuyu duyuran Vaftizci Yahya ve bölgede önemli bir külte sahip Mikhail figürü vardır21. Yapılan araştırmaya göre Meryem figürü çoğunlukla İsa'nın sağında ve biraz altında veya altında, Vaftizci Yahya figürü ise solunda ve biraz altında veya altında görülür. Abraham ve Mikhail, Vaftizci Yahya gibi, İsa'nın sağı Meryem'e ait olduğundan, çoğunlukla güney apsis yarı kubbede yer alır. Abraham Ökarist'i simgelemektedir, Mikhail ise eşlikçi 'İsrail oğlu' gardiyan, 'iyileştirici' ve 'aracılık' rolüyle öne çıkan figürdür. İsa, Meryem ve Vaftizci Yahya'dan sonra yarı kubbede, dördüncü sırada sıklıkla görülen Mikhail figürü, apsis yarı kubbelerinin üçünde (Elmalı ve Çarıklı Kilise'de güney, Çanlı Kilise'de kuzey) vardır. Mikhail'in, diğer kubbe ve doğu mekânlarındaki sahnelerini de dikkate alınca bölgede önemli bir külte sahip olduğu sonucu çıkmaktadır. Haç ise hem kuzey hem güney apsisde yer alır. İsa'nın Çilesi'ni, ölüm üstüne zaferini, İkinci Gelişi'ni ve insanoğlunun kurtuluşunu simgeleyen Haç aynı zamanda ökaristik kurbanı temsil etmektedir22.

Apsis alt şerit resim programında piskoposlar, Komünyon ve Mandylyon sahneleri yer almaktadır. Sahne ve figürler dönemin teoloji ve kutlamalarıyla ilişkilidir. Onuncu yüzyılda İstanbul'a getirtilen Mandylyon ve kutlaması, on birinci yüzyılda liturjide Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios ve Krisostomos'un birlikte anıldığı bayram gibi gelişmeler hem kilise takviminde yer almış hem duvar resimlerine de yansımıştır23. Kilisenin liturji takvimine giren yeni

18 Brightman, a.g.e., p. 318-320, 369-370, 377-379, 402-403; Neale, a.g.e., p. 105-107, 112-113.

19 Lyn, Rodley, "Hallaç Manastırı, A Cave Monastery in Byzantine Cappadocia," *Internationaler Byzantinistenkongress Akten II/5, JÖB 32/5*, 1982, p. 425-434. Hallaç Manastırı ve diğer manastırlar için bkz. Lyn Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, New York: Cambridge University Press, 1985. Meryem hakkında bkz. Maria Vassilaki (Ed.), *Images of the Mother of God, Perception of the Theotokos in Byzantium*, Burlington: Ashgate, 2005.

20 Taht tasvirinin, incelenen kiliselerin çoğunluğunda ana apsisde yer alması, daha çok ana apsisde özgü bir sahne olduğunu düşündürmektedir.

21 Yahya, kim olduğunu soranlara "Rab'bin yolunu düzleyin" diye çölde haykıranın sesi benim" demekte (Yuhanna 1: 23) ve İsa'yı göstererek "İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu!" (Yuhanna 1: 29) diye seslenmektedir. Yahya, vaftiz için sırada bekleyenlere "Ben sizi suyla vaftiz ediyorum,..ancak benden daha üstün olan gelecek ve sizi Kutsal Ruh ve ateşle vaftiz edecek" diyerek Kurtuluşu müjdelemektedir (Luka 3: 16). Kappadokia'da Vaftizci Yahya için bkz. Nicole Thierry, "Importance du culte de saint Jean Prodrome en Cappadoce. A propos des absides de l'église No. 3 de Karlık," *Byzantinische Zeitschrift*, 84/85, 1991/1992, p. 94-116. Kappadokia'da Mikhael figürü için bkz. Catherine Jolivet-Levy, *Culte et iconographie de l'archange Michael dans l'Orient byzantin: le témoignage de quelques monuments de cappadoce, Etudes Cappadociennes*. London: Pindar Press, 2002, XIV, p. 413-446.

22 J. Hallit, "La croix dans le rite byzantin. Histoire et théologie," *Parole de l'Orient* 3, 1972, p. 261-311; Robert F. Taft and Alexander Kazhdan, "Cross, Cult of the", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford Press, Kazhdan and others (Ed.), 1991, p. 551-553.

23 Walter, a.g.e., p. 111-115. Mandylyon için bkz. Andre Grabar, *La Sainte Face de Laon: Le Mandylyon dans l'Art Orthodoxe*, Prague: *Seminarium Kondakovianum*, 1931; Sharon E. J. Gerstel, *Monumental Painting and Eucharistic Sacrifice in the Byzantine Sanctuary: The Example of Macedonia*, New York University, Unpublished doctoral dissertation, New York, 1993, p. 199-219.

bayramlar, ilişkili oldukları mekânlarda yer bulmuşlardır. Mandylion hem İsa'nın enkarnasyonunu hem de yeniden dirilişini simgelediğinden bemada yerini almıştır.

Apsis resim programında yer alan figürler, çoğunlukla üç Kilise Babası (Büyük Basileos, Krisostomos, Nazianzlı Gregorios) ve yerin elverdiği ölçüde, Prothesis litürjisinde anılan isimlerden oluşmaktadır (şekil 1)²⁴. Ancak on üçüncü yüzyıldan önceki eukhologionlarda unvan dışında figür isimlerine rastlanmaması düşündürücüdür. On ikinci yüzyıl Sina eukhologionunda (MS 1153) isimler yerine peygamber, havari, martir, aziz unvanları anılmıştır²⁵. İlk defa on üçüncü yüzyıl eukhologionlarında görülen isimler, ele aldığımız resim programlarındaki figürlerle büyük oranda uyuşmaktadır. Çalışma kapsamındaki kiliseler genellikle kitabe, üslup, ikonografik gelişmeler ve karşılaştırmalara dayanarak on ve on birinci yüzyıla tarihlendirildiğine göre ortaya terminus ante quem ve post quem sorunları çıkmaktadır. Ancak veriler, duvar resimlerinin litürjik bir metni yansıtmaktan ziyade kutlanan ayinleri yansıttıklarını göstermektedir²⁶. Bununla birlikte, ayin, resim ve litürjik metnin birbiriyle etkileşim ve gelişim içinde olduğu Prothesis litürjisiyle kanıtlanmaktadır.

Apsiste ve litürjik metinde yer alan, ayinleri denetleyen İsa'nın yansımış sureti ve zihni kabul edilen piskopos figürleri cepheden ve ayakta durarak litürjiye, ellerindeki rulo veya kitaplarla eşlik etmekte; litürjinin Ortodoks inanca göre uygulanmasını sağlamaktadır. Piskopos figürlerinin elindeki rulo ve kitaplar da litürjide okunan metinleri simgelemektedir²⁷.

Doğu Haç Kolu ve Köşe Mekânları Resim Programı

Pastoforium hücreleri, kuzeydoğu köşe odası (prothesis) ve güneydoğu köşe odasından (diakonikon) oluşmaktadır. Her iki oda arasında kalan mekân ise doğu haç kolunu oluşturur. Prothesiste, prothesis litürjisi uygulanır, diakonikonda, kutsal giysiler ve eşyalar saklanır. Ancak, Kappadokia kiliselerinin kendine has yerel özellikleri, soru işaretlerine neden olmuştur. Örnek olarak, oda yerine köşe mekânları çoğunlukla görülmektedir. Ayrıca birçok yan apsiste de altar, prothesis nişi ve oturma sekisinin de görülmesi, mekân tanımı ve işlevi sorunlarını ortaya koymuştur. Mekân tanımı ve işlevi, resim programıyla birlikte ele alındığında, daha açıklayıcı olabilmektedir.

Doğu haç kolu ve köşe mekânlarında en çok işlenen konular Ökarist ve Paskalya bayramı ilişkili olan Abraham'ın Misafirperverliği, Fırında Üç İbrani Genç, Son Akşam Yemeği, Havarilerin Komünyonu, Rahip Zosimus ve Mısırlı Meryem konulu sahneler ve yine Ökarist ve Paskalya bayramıyla ilişkili İsa'nın enkarnasyonu ve kurtarıcı kurban rolüne vurgu yapan Meryem'e Müjde, Elisabet'i Ziyaret, İsa'nın Vaftizi, Vaftizci Yahya'nın Görevlendirilmesi, İsa Golgota Yolunda, İsa'nın Mezara İndirilmesi, İsa'nın Mezara Gömülmesi, Meryemler Mezar Başında, Anastasis sahneleri olduğu tespit edilmektedir. Karagedik Kilisesi'nin güneydoğu köşe odasında görülen Aziz Georgios sahneleri istisnadır. Bu sahneler dışında, melekler, aziz, martir,

²⁴ Bkz. dipnot 14.

²⁵ Sina eukhologionunda (MS 1153) sadece unvanlar verilmiştir: Peygamber, havari, aziz, v.s. İsimler ilk defa, 13. yüzyıla tarihlendirilen Patmos 719 ve Athos Esphigmenou 34 (MS 1306) eukhologionlarında görülmektedir. Patrik Philtheos'un Diataxis'inde, litürjide anılacak aziz isimlerine standart bir düzen verilmiştir. Walter, a.g.e., p. 236-237; Hugh Wybrew, *The Orthodox Liturgy, The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite*, London: SPCK, 1990, p. 145; Gerstel, a.g.e., p. 226.

²⁶ Sempozyum sunumunda karşılaştırmalara yer verilmiş ancak makalede sayfa sayısı sınırlı olduğundan, bu bölüme yer verilememiştir. Karşılaştırmalar daha sonraki bir makalede ele alınacaktır. Ayrıca bkz. Nergis Ataç, *Kappadokia'da Kapalı Yunan Haçı Planlı Kiliselerde Apsis, Doğu Haç Kolu ve Köşe Mekânları Resim Programı*, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2015, s. 82-88. Sütunlu kiliseler için bkz. Robin Cormack, "Byzantine Cappadocia: The Archaic Group of Wall Paintings," *Journal of British Archeology Association* 30, no. 3, 1967, p. 19-36.

²⁷ Gerstel, a.g.e., p.75-120. Çalışma kapsamındaki kiliselerde, piskopos'un elinde, yazılı rulo veya kitap yerine kapalı kitap görülmektedir; yazılı kitap İsa'nın elinde vardır.

peygamber ve Ortodoks Hıristiyan Kilisesi'ne hizmette bulunmuş Ortodoksluğun koruyucuları diğer figürler de bulunmaktadır (Çizim 5, Foto. 6-9, Şekil 2).

Eski Ahit Konulu Sahneleri Değerlendirme

Doğu haç kolu ve köşe mekânlarında Eski Ahit konulu Fırında Üç İbrani Genç ve Abraham'ın Misafirperverliği sahneleri yer almaktadır.

Abraham'ın Misafirperverliği *Kutsal Üçlü Birliği* temsil etmektedir. Üç meleğin halesinin haçlı resmedilmesi bunun ifadesidir²⁸. Çarıklı Kilisesi'nin kuzeydoğu köşe mekânında yer alan sahne Elmalı Kilisesi'nde kuzey haç koluna alınmıştır. Sahnenin, Karanlık Kilise'de Meryem'e Müjde, Havarilerin Kutsanması ve Görevlendirilmesi sahneleri ile birlikte nartekse alınması, narteksin liturjik işlevi olduğunu düşündürür²⁹. Ökarist ile ilişkili sahne Bizans resim sanatında on birinci yüzyılda yaygınlaşmıştır. Fırında Üç İbrani Genç tasviri (Daniel 3) İnanç uğruna kendini kurban edenleri ve Tanrı'nın mucizevi kudreti ile kurtuluşu sembolize etmektedir³⁰. Kurban ve kurtuluşu simgelediği için Ökarist ile ilişkilidir. Yusuf Koç Kilisesi'nde köşe mekânlarında (Misael, Ananias)³¹, Karanlık Kilise'de ise güneydoğu köşe mekânında yer alır. Sahnenin, Ala Kilise'de güneybatı köşe odasında Mısırlı Meryem (Komünyonu simgelemektedir) ve Meryem ve Çocuk İsa figürleriyle birlikte aynı mekânda yer alması, bu mekânın da liturjik bir işlevi olduğunu düşündürmektedir.

Yeni Ahit konulu Sahneleri Değerlendirme

Doğu haç kolu ve köşe mekânlarında görülen Meryem'e Müjde, Vaftizci Yahya'nın Görevlendirilmesi, İsa'nın Vaftizi, Lazarus'un Dirilişi, Son Akşam Yemeği, Rahip Zosimus ve Mısırlı Meryem, Havarilerin Komünyonu, İsa Golgota Yolunda, İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi, İsa'nın Mezara Gömülmesi, Meryemler Mezar Başında, Anastasis sahneleri Eski Ahit konulu sahneleri tamamlamaktadır. Bu tasvirler, İsa'nın doğumunu, enkarnasyonu, ölüm ve yeniden dirilişini, dolayısıyla da insanoğlunun kurtuluşunu anlatmaktadır. İkonakırıncılık döneminden sonra özellikle İsa'nın resmedilmesini doğrulamak için İsa'nın enkarnasyonuna ve çilesine vurgu yapmak ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Meryem'e Müjde, Elisabet'i Ziyaret, İsa'nın Mezara Gömülmesi, Meryemler Mezar başında tasvirleri, İsa'nın enkarnasyonuna vurgu yaparken, Vaftizci Yahya'nın Görevlendirilmesi, Vaftiz, Lazarus'un Dirilişi ve Anastasis tasvirleri, İsa vasıtasıyla insanoğlunun kurtuluşunun mümkün olduğu anlatılmaktadır.

Meryem'e Müjde sahnesi, kapalı Yunan haçı planlı kiliselerde genelde doğu haç kolunda başlar³². Sahne, Kılıçlar ve Hacı İsmail Dere kiliselerinde doğu haç kolundadır. Yusuf Koç Kilisesi ve Eski Gümüş Manastırı Kilisesi'nde ise kuzey haç kolunda, Karanlık Kilise'de nartekstedir (nartekste diğer liturjik anlamı olan Abraham'ın Misafirperverliği, Havarilerin Kutsanması ve

²⁸ Wybrew, *a.g.e.*, p.150; John H. Lowden and Anthony Cutler, "Philoxenia of Abraham," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford Press, Kazhdan and others (Ed.), 1991, p. 1664.

²⁹ Robin Cormack, "Byzantine Cappadocia: The Archaic Group of Wall Paintings," *Journal of British Archeology Association* 30, no. 3, 1967, p. 19-36.

³⁰ K. Wessel, "Jünglinge im Feuerofen," *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 3 1978, p. 668-676; S. Yıldız Ötügen, "Kappadokya Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı," *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 3, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984, s. 143-159.

³¹ Üçüncü figür Azarias güneybatı köşe mekânındadır.

³² Meryem'e Müjde kanonik incillerden Luka I: 26-38, apokrif incillerden Protoevangelium 11: 1-3, Pseudo-Matta 9: 1-2, Meryem İncili 9: 1-5, Liber Flavus Fergusiorum 42-44'de de geçmektedir. Kappadokia örnekleri daha çok Protoevangelium'un anlatımını yansıtmaktadır. Meryem'e Müjde hymnos ve homilyelerde de geçmektedir. Bizans'ta büyük öneme sahip Akathist hymnosu Meryem'e Müjde ile başlar. Bizans'ta Meryem ile ilgili hhyomos ve homilyeler için bkz. Niki Tsironis, "From Poetry to Liturgy: The Cult of The Virgin in the Middle Byzantine Era," *Images of the Mother of God, Perception of the Theotokos in Byzantium*. M. Vassilaki (Ed.). Burlington: Ashgate, 2005, p. 91-102.

Görevlendirilmesi sahneleri de vardır). Elisabet'i Ziyaret sahnesi Hacı İsmail Dere Kilisesi'nde Meryem'e Müjde sahnesiyle beraber doğu haç kolundadır. Bu sahne de İsa'nın enkarnasyonuna ve insani yönünün şahitliğine vurgu yapmaktadır. Vaftizci Yahya'nın Görevlendirilmesi tasviri Kılıçlar'da güneydoğu köşe mekânında yer alır. Vaftizci Yahya Tanrı'nın kuzusunu duyuran, vaftiz eden ve O'nun iki yönüne şahit olandır, dolayısıyla Ökarist ile ilişkilidir.

Son Akşam Yemeği sahnesi, Ökarist'i simgelemektedir. Komünyon sahnesi zamanla Son Akşam Yemeği sahnesinin yerine geçmiştir. Ancak, ikisinin bir arada görüldüğü birçok örnek vardır. Sahne, çalışma kapsamındaki kiliselerde Elmalı ve Karanlık Kilise'de güneydoğu köşe mekânının doğu duvarında yer alır. Ala Kilise'de ise sahne batı haç kolunun kuzey duvarındadır. Bu haç kolunda bulunması tesadüf olmasa gerek, zira batı haç kolunun kubbesinde Pantokrator İsa ve yukarıda bahsettiğimiz gibi liturjik işlevli güneybatı köşe odasında Ökarist ile ilişkili diğer sahneler de yer almaktadır.

Keşiş Zosimus ve Mısırlı Meryem sahnesi Ökarist ve Paskalya Bayramı'yla ilişkilidir. Sahnede sadece Zosimus veya Mısırlı Meryem figürü olabilirken, Ala Kilise'de olduğu gibi tek çerçevede sinematografik tasvirlerden de oluşabilmektedir. Keşiş Zosimus, kötü hayatını geride bırakan ve çölde yaşamaya başlayan Mısırlı Meryem'e son komünyonunu vermiştir³³. Sahne, Hacı İsmail dere Kilisesi'nde güneydoğu köşe mekânında, Ala Kilise'de güneybatı köşe odasında yer alır.

Havarilerin Komünyonu sahnesi Ökarist'in liturjik ve sembolik tasviridir. Tasvirde İsa on iki havarisine ekmek ve şarap verir. Birçok tasvirde görülen ve liturjide de kullanılan "Alınız, yiyiniz" (Matta, 26: 26), "Hepiniz bundan içiniz" (Matta, 26: 27) sözleri komünyon için söylenmektedir³⁴. Sahne, Kılıçlar Kilisesi'nde kuzey apsiste, Çanlı Kilise'de ise güneydoğu köşe mekânında yer alır. On birinci yüzyıldan itibaren, Son Akşam Yemeği sahnesi yerine yeni ikonografik gelişmelerle Havarilerin Komünyonu sahnesi daha yaygın görülmektedir. Ohrid Ayasofya, Kiev Ayasofya, Selanik Panagia Khalkeon gibi kiliselerde gelişmiş örneklerini görmek mümkündür³⁵.

İsa Golgota Yolunda sahnesi, İsa'nın insanoğlunun kurtuluşu için yaptığı fedakârlığı simgelemektedir. Paskalya siklusunda yer alan sahne Karagedik Kilisesi'nde kuzeydoğu köşe odasında (günümüzde yıkılmıştır), Çarıklı Kilise'de doğu haç kolundadır. İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi, İsa'nın Mezara Gömülmesi ve Meryemler Mezar Başında sahneleri Paskalya siklusunda yer alan Kutsal Mezar siklusunu vermektedir³⁶. Siklus İsa'nın insan yönünü ve kurban edilişini vurgulamaktadır. İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi sahnesi Kılıçlar Kilisesi'nde kuzeydoğu köşe mekânında, İsa'nın Mezara Gömülmesi sahnesi, Elmalı Kilise'de kuzeydoğu köşe mekânında yer alır. Meryemler Mezar Başında sahnesi ise, Elmalı Kilise'de kuzeydoğu köşe mekânında, Çarıklı Kilise'de güneydoğu köşe mekânında, Karanlık Kilise'de ise güneybatı köşe mekânındadır.

³³ Alexander Kazhdan and Nancy P. Sevcenko, "Mary of Egypt," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford: Oxford Press, Kazhdan and others (Ed.), 1991, p. 1310.

³⁴ Komünyon sahnesi, Matta 26: 26-30 ; Markos 14: 22-26 ; Luka 22: 17-20 ve Korinthlilere I. Mektup 11: 23-33'da geçmektedir.

³⁵ Gerstel, a.g.e., p. 143-155.

³⁶ Jerphanion, a.g.e., I, I p. 89; Gertrud Schiller, *Iconography of Christian Art, vol 2. The Passion of Jesus Christ*, New York: Graphic Society, 1971, p. 1-88. Pasyon siklusu ve liturji için bkz. D. I. Pallas, *Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus-das Bild*, Munich: Miscellanea Byzantina Monacensia, 2, 1965 ; Suzy Dufrenne, "Images du decor de la Prothese," *Revue des études Byzantines*, 26, 1968, 297-310 ; Hans Belting, "An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium," *Dumbarton Oaks Papeprs*, 34/35, 1980/1981, p. 1-16. ; Robert F. Taft, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Hampshire: Variorum, 1995, p. 71-97.

İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi sahnesi, Matta 27: 57-60, Markos 15: 42-46, Luka 23: 50-53, Yuhanna 19: 38-40'da; İsa'nın Mezara Gömülmesi sahnesi Yuhanna 19: 41, Matta 27: 57-60, Markos: 15: 42-46, Luka 23: 50-53'te; Meryemler Mezar Başında sahnesi Matta 28: 1-9, Markos 16: 1-9, Luka (24: 1-12), Yuhanna 20: 1-18'de geçmektedir.

Anastasis tasviri kurtuluş umudunu simgelemektedir³⁷. Paskalya Bayramı'nın ana sahnesi kabul edilen Anastasis sahnesi Elmalı, Çarıklı, Karanlık ve Hacı İsmail dere kiliselerinde güneydoğu köşe mekânında, Kılıçlar Kilisesi'nde ise kuzeydoğu köşe mekânında yer alır. Sahne Ala Kilise'de diğer kiliselerden farklı olarak doğu mekânlarında değil, kuzey haç kolundadır.

Sonuç

Kappadokia'da kapalı Yunan haçı planlı kiliselerde apsis resim programı doğu haç kolu ve köşe mekânları resim programıyla bir bütünlük içindedir. Prothesisi liturjisi, Ökarist ve Paskalya siklusu ile ilişki sahneler, ayinlerin kutlandığı altara en yakın duvarlarda yer almaktadır. Kappadokia'da çoğunlukla bema olarak kullanılan apsis ve apsisin kemer açıklıklarıyla bağlandığı doğu haç kolu ve köşe mekânlarında yer alan resim programı bu mekânları aynı kavram *Ökarist* etrafında birleştirmektedir. Özellikle Paskalya'nın Büyük Kutsal Haftası'nda ve Ökarist ayininin Büyük Giriş'inde görülen bu tasvirler İsa'nın enkarnasyonunu, kurban edilmesi, yeniden dirilmesi ve insanoğlunun kurtuluşunu konu almaktadır³⁸. Kappadokia'nın coğrafî, sosyo-ekonomik özellikleri sahnelerin yer aldığı mekân ve sahnelerdeki diğer ayrıntıların gelişiminde etkili olmuş, bölgede yerel özelliklere sahip bir resim programının oluşmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Asutay-Fleissig, Neslihan, *Byzantinische Apsisnebenräume: Untersuchung zur Funktion der Apsisnebenräume in den Höhlenkirchen Kappadokiens und in den Mittelbyzantinischen Kirchen Konstantinopels*, Weimar, 1998.

Ataç, Nergis, *Kappadokia'da Kapalı Yunan Haçı Planlı Kiliselerde Apsis, Doğu Haç Kolu ve Köşe Mekânları Resim Programı*, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Belting, Hans, "An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium," *Dumbarton Oaks Papeprs*, 34/35, 1980/1981, p. 1-16.

Brightman, F.E., *Liturgies, Eastern and Western, Being The Texts Original or Translated of The Principal Liturgies of the Church, Voll:Eastern Liturgies*, Oxford, 1896.

Burnett, Jill Suzanne, *Aspects of the Liturgical Year in Cappadocia 325 to 430 C.E.*, Drew University, İnstitute of Fine Arts, Unpublished doctoral dissertation, NJ, 2003.

Cormack, Robin, "Byzantine Cappadocia: The Archaic Group of Wall Paintings," *Journal of British Archeology Association* 30, no. 3, 1967, p. 19-36.

Corrigan, Kathleen, *Visual Polemics in the Ninth-century Byzantine Psalters*, Cambridge, 1992.

Dufrenne, S, "Images du decor de la Prothese," *Revue des études Byzantines*, 26, 1968, p. 297-310.

Germanus of Constantinople, St., *On The Divine Liturgy*, Trans. Paul Meyendorff, NY, 1984.

Gerstel, Sharon E. J., *Monumental Painting and Eucharistic Sacrifice in the Byzantine Sanctuary: The Example of Macedonia*. New York University, Unpublished doctoral dissertation, NY, 1993.

³⁷ Anna D. Kartsonis, *Anastasis: The Making of an Image*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1986; Nicole Thierry, "Le thème de la Descente du Christ aux Enfers en Cappadoce," *Δελτίον ΧΑΕ* 4/17 (1993-1994), 1994, p. 59-66.

³⁸ Lazarus'un Dirilişi ve Mısırlı Meryem tasvirleri, Palmiye Pazarından hemen önce görülür. Lazarus'un Dirilişi'nin kutlandığı güne Lazarus Cumartesi de denilmektedir. İsa'nın enkarnasyonunu simgeleyen Meryem'e Müjde, Elisabet'i Ziyaret ve Meryem ve Çocuk İsa tasvirleri, kutlamalarda kullanılan özellikle Akathistos hymnosunda görülür. Meryem hymnosu için bkz. Tsironis, a.g.e., p. 91-102.

- Giovannini, Luciano (Ed.), *Arts Of Cappadocia*, Geneva, 1971.
- Grabar, Andre, *La Sainte Face de Laon: Le Mandylion dans l'Art Orthodoxe*, Prague, 1931.
- Jerphanion, Guillaume de, *Une Nouvelle Province De L'art: Les Eglises Rupestres de Cappadoce*, 1-7 vol., Paris, 1925-1942.
- Jolivet-Levy, Catherine, "Culte et iconographie de l'archange Michael dans l'Orient byzatin: le temoignage de quelques monuments de cappadoce," *Etudes Cappadociennes*. London, 2002, XIV, p. 413-446.
- Jolivet-Levy, Catherine, *La Cappadoce Médiévale: Images et Spiritualité*. Paris, 2001.
- Jolivet-Levy, Catherine, *Les Églises Byzantines de Cappadoce:Le Programme Iconographique de L'abside et de ses Abords*, Paris, 1991.
- Kazhdan, Alexander, and Nancy P. Sevcenko, "Mary of Egypt," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Kazhdan and others (Ed.), New York-Oxford, 1991, p. 1310.
- Hallit, J., "La croix dans le rite byzantin. Histoire et theologie," *Parole de l'Orient* 3, 1972, p. 261-311.
- Hild, Friedrich and M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia Und Lykandos), Tabula Imperii Byzantini 2*, H. Hunger (Ed.), Vienna, 1981.
- Ihm, Christa, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom Vierten Jahrhundert bis zur Mitte des Achten Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1960.
- Kartsonis, Anna D., *Anastasis: The Making of an Image*, New Jersey, 1986.
- Lowden, John H., and Anthony Cutler, "Philoxenia of Abraham," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Kazhdan and others (Ed.), New York-Oxford, 1991, p. 1664.
- McGuckin, John Anthony, *The Orthodox Church An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, MA USA, 2008.
- Neale, J.M., *The Liturgies of Saints: SS. Mark, James, Clement, Chrysostom, and Basil, and the Church of Malabar*, New Jersey, (1869) 2002.
- Ötüken, S. Yıldız, *Ihlara Vadisi*, Ankara, 1990.
- Ötüken, S. Yıldız, "Kappadokya Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı," *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 3, Izmir, 1984, s. 143-159.
- Pekak, M. Sacit ve Nergis Ataç, "Bizans Sanatında Deesis Sahnesi," *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 151, 2016, s. 143-164.
- Pekak, Sacit M., *Zeytinbağı (Trigleia) Bizans Dönemi Kiliseleri ve Fatih Cami (Tarihi ve Mimarisi)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991.
- Pallas, D. I., *Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus-das Bild*, Munich, 2, 1965.
- Restle, Marcell, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor, vols. I- III*. Greenwich, CT, 1969.
- Rodley, L., *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, New York, 1985.
- Rodley, L., "Hallaç Manastır, A Cave Monastery in Byzantine Cappadocia," *Internationaler Byzantinistenkongress Akten II/5, JÖB 32/5*, 1982, p. 425-434.

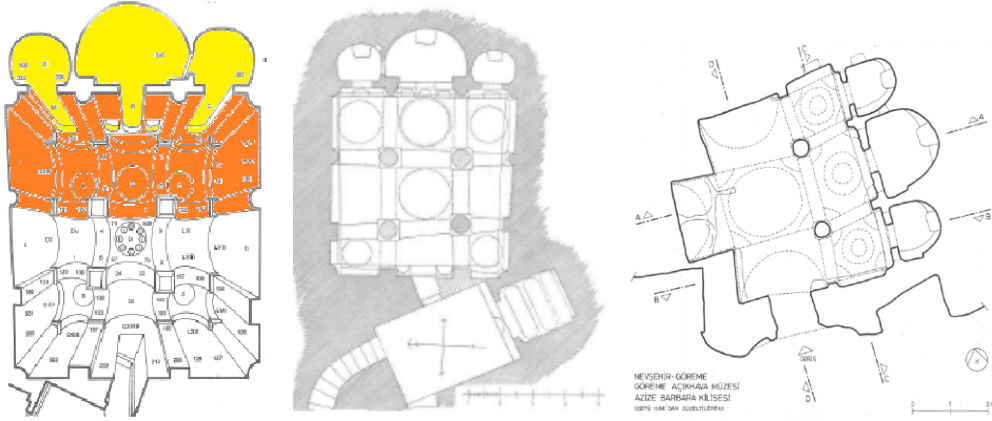
- Sevcenko, Nancy P., "Art and liturgy in the later Byzantine Empire," *The Cambridge History of Christianity, Vol. 5, Eastern Christianity*, M. Angold (Ed.), Cambridge, 2008, p. 127-153.
- Schiller, Gertrud, *Iconography of Christian Art, vol 2. The Passion of Jesus Christ*, New York, 1971.
- Spieser, Jean Michel, "The Representation of Christ in the Apse of Early Christian Churches," *Gesta* 37, 1998, p. 63-73.
- Taft, Robert F., *Beyond East and West, Problems in Liturgical Understanding*, Roma: Pontificio Instituto Orientale, 1997.
- Taft, Robert F., *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Hampshire, 1995.
- Taft, Robert F., and Alexander Kazhdan, "Cross, Cult of the," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Kazhdan and others (Ed.), New York-Oxford, 1991, p. 551-553.
- Taft, Robert F., *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphor Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Roma, 1975.
- Teteriatnikov, Natalia B., *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Roma, 1996.
- Thierry, Nicole, "Le thème de la Descente du Christ aux Enfers en Cappadoce," *Δελτίον ΧΑΕ* 4/17 (1993-1994), 1994, p. 59-66.
- Thierry, Nicole, "Importance du culte de saint Jean Prodroome en Cappadoce. A propos des absides de l'église No. 3 de Karlık," *Byzantinische Zeitschrift*, 84/85, 1991/1992, p. 94-116.
- Thierry, Nicole, "A Propos des Peintures d'Ayvalı Köy (Cappadoce) Les Programmes Absidaux a Trois Registres avec Déisis, en Cappadoce et en Géorgie," *Zograf* 5, 1974, p. 5-22.
- Thierry, Nicole et Michel, *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağ*, Paris, 1963.
- Tsironis, Niki, "From Poetry to Liturgy: The Cult of The Virgin in the Middle Byzantine Era," *Images of the Mother of God, Perception of the Theotokos in Byzantium*. M. Vassilaki (Ed.). Burlington, 2005, p. 91-102.
- Vassilaki, Maria (Ed.), *Images of the Mother of God, Perception of the Theotokos in Byzantium*. M., Burlington, 2005.
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through Fifteenth Century*, Berkeley, 1971.
- Walter, Christopher, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London, 1982.
- Wessel, K., "Jünglinge im Feuerofen," *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 3, 1978, p. 668- 676.
- Wybrew, Hugh, *The Orthodox Liturgy, The development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite*, London, 1990.

HARİTA, ÇİZİM, FOTOĞRAF, ŞEKİLLER

- A:** 1) Elmalı Kilise
2) Azize Barbara Kilisesi
3) Çarıklı Kilisesi
4) Karanlık Kilise
5) Kılıçlar Kilisesi
- B:** 6) Yusuf Koç Kilisesi
- C:** 7) Karagedik Kilise
8) Direkli Kilise
9) Ala Kilise
- D:** 10) Akhisar No. 3 Çanlı Kilise
- E:** 11) Eski Gümüş Manastırı Kilisesi
- F:** 12) Hallaç Manastırı Kilisesi
- G:** 13) Karae I (Hacı İsmail dere Kilisesi)
- H:** 14) Gökçe (Mamasın) Köy Ensesi Kilisesi

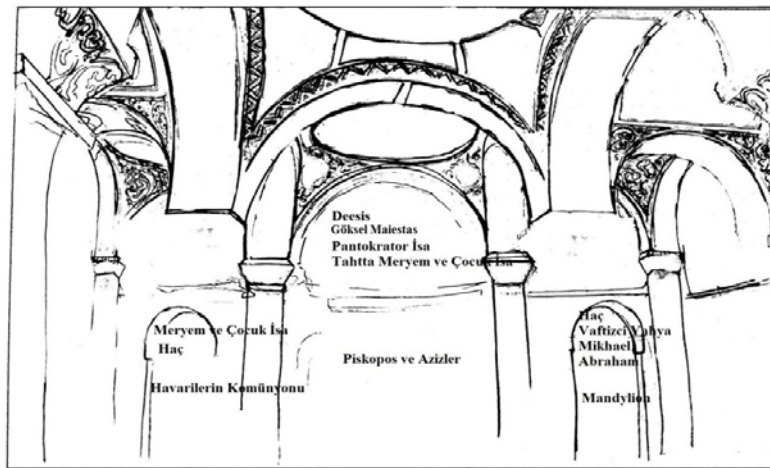
Harita 1: Kappadokia, kiliselerinin yer aldığı bölgeler (Warland, 2013: 7'den değiştirilerek)

Çizim 1: Resim programı, Göreme Karanlık Kilise (Restle, 1969, II, s. 219'dan değiştirilerek)

Çizim 2: Plan, Göreme Karanlık Kilise (Restle, 1969, II, s. 218)

Çizim 3: Plan, Göreme Azize Barbara Kilisesi (Fenerci, 2011)

Çizim 4: Şablon, Apsis resim programı (Bahar Ata, 2015).

Sahneler tek şablonda değerlendirilmiştir

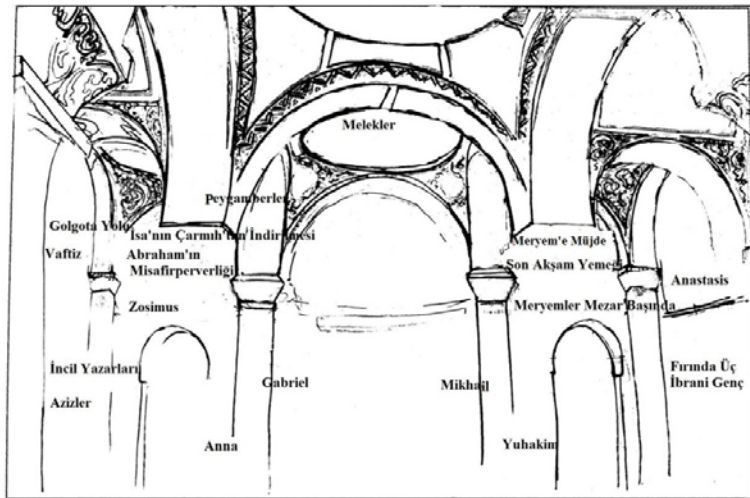

Foto 1: Kuzey apsis, , Meryem ve Çocuk İsa figürü, Göreme Karanlık Kilise (Pekak arşivi, 2004)
Foto 2: Ana apsis, üstte Deesis, altta piskopos figürleri Göreme Karanlık Kilise (Pekak arşivi, 2004)
Foto 3: Güney apsis, üstte Abraham, altta Mandylion, Göreme Karanlık Kilise (Pekak arşivi 2004)

Foto 4: Ana apsis, üstte Deesis, altta Meryem ve aziz figürleri. Eski Gümüş Manastırı Kilisesi (Ataç, 2014)

Foto 5: Ana apsis, üstte Deesis, altta piskopos figürleri, Çarıklı Kilise (Ataç, 2014)

Çizim 5: Şablon, Doğu Haç kolu ve köşe mekânları resim programı (Bahar Ata, 2015). Sahneler tek şablonda değerlendirilmiştir

Foto 6: Batıdan güneydoğuya bakış, güneydoğu köşe mekânında Son Akşam Yemeği, Anastasis ve Fırında Üç İbrani Genç, Göreme Karanlık Kilise (Pekak, 2004)

Foto 7: Batıdan doğuya bakış, kuzeydoğu köşe mekânında Abraham'ın Misafirperverliği, doğu haç kolunda İsa Golgota Yolunda ve Lazarus'un Dirilişi, Göreme Çarıklı Kilise, (Ataç, 2014)

Foto 8: Doğu haç kolunda İsa Golgota Yolunda, güneydoğu köşe mekânında Meryemler Mezar Başında, Göreme Çarıklı Kilise (Ataç, 2014)

Foto 9: Güneydoğu köşe mekânında üstte Anastasis, altta Aziz Theodoros, Göreme Çarıklı Kilise (Ataç, 2014)

Şekil 1: Apsis Resim Programı							
No		Ana apsis		Kuzey apsis		Güney Apsis	
		Yarı kubbe	Alt şerit	Yarı kubbe	Alt şerit	Yarı kubbe	Alt şerit
1	Direkli Kilise	Deesis	Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios, Krisostomos, Myralı Nikolaos, Sivashı Blasios, Gangresli Hypatius, Athanasios?, Nyssalı Gregorios?, David, Solomon, Daniel İlyas, Elisha	Meryem ve Çocuk İsa, İki melek	Zakariya, Yuhakim	-	-
2	Eski Gümüş Manastırı Kilisesi	Deesis	Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios, Krisostomos, Myralı Nikolaos, Sivashı Blasios, Gangralı Hypatius, Athanasios?, Nyssalı Gregorios, Amfilokios, Epifanos, Antinogenios, Meryem	Meryem ve Çocuk İsa	-	Vaftizci Yahya	-
3	Çarıklı Kilise	Deesis	Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios, Krisostomos, Myralı Nikolaos, Sivashı Blasios, Gangresli Hypatius	Meryem ve Çocuk İsa	-	Mikhael	-
4	Karanlık Kilise	Deesis	Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios, Krisostomos, Nikolaos, Hypatius	Meryem ve Çocuk İsa	Blasios	Abraham	Mandylyon
5	Elmalı Kilise	Deesis	Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios, Krisostomos, Myralı Nikolas, Sivashı Blasios, Yuhakim, Anna	Meryem ve Çocuk İsa	-	Mikhail	-
6	Yusuf Koç Kilisesi	Meryem ve Çocuk İsa	Büyük Basileos, Nazianzlı Gregorios	Kuzey apsise sahip değildir	-	Deesis	-

			Krisostomos Myralı Nikolaos				
7	Azize Barbara Kilisesi	Pantokrator İsa		Haç			Haç
8	Gökçe (Mamasın) Köy Ensesi Kilisesi	Göksel Maiestas Zafer kemeri: Gabriel, Mikhael	Yakub, Bartolomeos Philipus, Tomas Pavlus, Petrus Andreas, Yuhanna Matta, Markus, Luka	-	-		
9	Kılıçlar Kilise	Maiestas Domini Gabriel Mikhael	Leontios Nazianzlı Gregorios Athanasius Blasios	Meryem ve Çocuk İsa	Havarilerin Komünyonu	-	Zakariya
10	Hacı İsmail dere Kilisesi	Deesis Melek büstleri	-	-	Aziz M..	-	-
11	Hallaç Manastırı Kilisesi	Tahtta Meryem ve Çocuk İsa	-	-	-	-	-
12	Çanlı Kilise	-	Tanımlanamayan Piskoposlar	Mikhael			Meryem ve Çocuk İsa
13	Ala Kilise	-	-	Areopagites' li Dionysios?	-	-	-
14	Karagedik Kilise	-	-	-	-	-	-

Şekil 2: Doğu Haç Kolu ve Köşe Mekânları Resim Programı

		Kuzeydoğu köşe mekânı				Güneydoğu köşe mekânı				Doğu Haç Kolu			
		Kubbe	Kuzey duvar	Doğu duvar	Kemerler	Kubbe/ Tonoz	Doğu duvar	Güney duvar	Kemerler	kubbe	Doğu duvar	tonoz	Kemerler
1	Elmalı Kilise	Gabriel	İsa'nın Mezarra Gömülmesi	Doğu duvar ahlık:Mer yemler Mezar Başında	Photios, Aniketos, Mamas, Mardarius	Rafael	Son Akşam Yemeği	Anastasis, Theodoros	Niketas Probas Tharakos Andronikos Georgios	Göge Yükseliş Mikhael	Eugerius Orestes	-	Eustratius Auksentius
2	Azize Barbara Kilisesi	Haç				Haç				Haç			
3	Çarıklı Kilise	Gabriel	Vaftiz, Damien, Kosmas, Tharakos	İbrahim'in Misafirperv ertliği	Andronikos, Probas	Uriel	Meryemler Mezar Başında	Anastasis	Theodoros	Mikhael	Lazarus'un Dirilişi İsa Golgota Yolunda	-	-
4	Karanlık Kilise	Raphael	Luka Markus Yuhana Kosmas Damien Theodoros	Matta Luka	Photios Aniketos Yunah Malakhi	Gabriel	Son Akşam Yemeği	Anastasis Fırında Uç İbrani Genç	Musa Elias Sergios Bakhos	Pantokr ator İsa etek: Meryem Vaftizci Yahya Gabriel, Uriel, Rafael, Mikhael Yuhaki m		-	-
5	Kılıçlar Kilise	Pantokr ator İsa	İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi? , Anastasis	Meryem ve Çocuk İsa	Tarasios Kalinikos Theophilos Nikephoros Kyprian Theodota	Pantokrator İsa	Vaftizci Yahya	Vaftizci Yahya'nın Görevlendirilme si, İsa ve Zakay'ın Karşılışması	Photion, Aniketos, Proklus, İgnatios	Doğu haç kolu doğu duvar: Deesis	Meryem'e Müjde, İsa'nın Tapınağa Sunulması		Pantokrator İsa, melek, Prokopios, Orestios, georgios, Hypatios, Spyridon
6	Yusuf Koç Kilisesi	-	-	Misael (İbrani genç)	-	Güneydoğu köşe mekân ı (1), tonoz: Luka Matta	Güneydoğu köşe mekân ı (1): Petros Pavlos	Güneydoğu köşe mekân ı (2): Demetrios Bani		İsa büstü	Phloros Laurus	-	-
7	Karagedik Kilise	-	-	-	-	Oda, kuzey duvar, üst: Aziz Georgios Tekerek İşkenesi Oda, kuzey duvar, alt: Aziz Georgios Kral Huzurunda			kuzey kemer: Aleksandro s Photios, Niketas				
8	Direkli Kilise	-	-	-	Kuzeydoğu paye: Sergios Bakhos Akindynos Aptonios Georgios Pegasios Elpidios Panteleimon				Güneydoğu paye: Kosmas Damien				
9	Ala Kilise								Bakhos Sergios Sylanos	Gregorios (2) Agrakantinos Surp Krikor Lusavoriç			
10	Çanlı Kilise							Havarilerin Komünyonu					
11	Eski Gümüş Kilisesi												
12	Hallaç Manastırı Kilisesi												
13	Hacı İsmail dere Kilisesi						Anastasis	Kattidios Kirykos	Zosimos	Meryem'e Müjde Elisabet'i Ziyaret İki doktor aziz			
14	Gökçe (Mamasın) Köy Ensesi Kilisesi												Kyrikos Yulitta